

Beschrijving van de regio Zuid-Texel, Provincie Noord-Holland

Texel is het meest westelijk gelegen Waddeneiland en wordt – net als de andere Waddeneilanden – gekenmerkt door een dynamisch milieu. Het landschap bestaat uit door de wind gevormde zandduinen, bedijkte kwelders, veengronden en de uit het Pleistoceen daterende keileembulten op de zuidelijke helft van het eiland, waarvan De Hooge Berg met 15 m boven N.A.P. het hoogst is. Texel is het enige Nederlandse Waddeneiland waar zulke pleistocene heuvels voorkomen. Op deze heuvels en op de omringende zandvlakten treffen we de oudste nederzettingen op Texel aan, zoals Den Burg, Oudeschild en Den Hoorn. Dit deel van Texel wordt nog steeds 'het oude land' genoemd.

Figuur 1: De geologie van Zuid-Texel

De regio Zuid-Texel omvat het dorp Den Hoorn en omgeving, met de polders De Kuil, Hoornder Nieuwland en Prins Hendrikpolder en de poldergebieden van De Hemmer en Noord- en Zuidhaffel. In het zuidwesten en noordwesten wordt de regio afgebakend door de Westerduinen, terwijl de oostelijke grens wordt gemarkeerd door Den Burg en de karakteristieke Hooge Berg. De regio wordt daarmee grotendeels beperkt tot de pleistocene gronden, die sporen van prehistorische bewoning vertonen, de vroege bedijkingen van vóór 1300, en een karakteristiek boerenlandschap met tuunwallen en schapenboeten.

A. Nederzettingen en nederzettingsspatroon

De vroege bewoning van Zuid-Texel concentreerde zich op de pleistocene keileembulten en de zandvlakten van De Hemmer en Noord- en Zuidhaffel. Bij archeologische opgravingen zijn sporen van prehistorische bewoning gevonden. De oudste vondsten dateren uit de Midden Steentijd (8000 - 4500 v.C.), terwijl van permanente bewoning sprake is vanaf de Bronstijd (1800 - 800 v.C.). Uit de Midden Bronstijd zijn vier grafheuvels en een nederzetting overgebleven. Op de Hooge Berg zijn 35 bewoningsplaatsen aangetroffen, daterend van de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd, toen de bevolking was toegenomen. Uit archeologisch onderzoek door P.J. Woltering is gebleken dat in de Late IJzertijd (vanaf ongeveer 300 v.C.) in het gebied van de Hooge Berg ongeveer 65 tot 90 boerderijen stonden.

Tijdens de Romeinse tijd was het noordelijk deel van de provincie Noord-Holland, inclusief Texel, bedekt met veen. In de Vroege Middeleeuwen begonnen de boeren de veengronden te bewerken en ontstonden in dit zogeheten 'oude land' meerdere nederzettingen. Langs de Westeweg tussen Den Burg en Den Hoorn, nabij het gehucht Driehuizen, zijn resten van een kerkhof uit de 7^e eeuw gevonden. Ten zuidwesten hiervan lag het vissersplaatsje Den Westen, oorspronkelijk Wambays of Waminghe genoemd. Dit dorp stond via een baai in verbinding met de Noordzee. De meeste inwoners waren vissers. In 720 werd in het dorp een kapel opgericht. De laatste kerk van Den Westen werd in de 11^e eeuw gebouwd op een heuvel. Nog in de 13^e eeuw was het vissersdorp de belangrijkste nederzetting

op het eiland. Nadat de baai in de 14e eeuw was verzand en drooggevallen, waren de bewoners van hun belangrijkste bestaansmiddel beroofd. Als gevolg hiervan verhuisden veel vissers naar Den Hoorn en De Koog. Aan het einde van de 15e eeuw werden er nog 44 huizen geteld, waarvan de meeste in slecht staat. Nadat het dorp en de kerk bij plunderingen in 1571 werden platgebrand, liep Den Westen verder leeg en werden de meeste huizen gesloopt. Alleen de kerktoren bleef grotendeels intact en werd aan het einde van de 16e eeuw gerestaureerd als belangrijk baken voor de zeescheepvaart. Nadat de toren uit gebruik was genomen, werd deze in 1859 gesloopt. Het enige overblijfsel van Den Westen is het "Torenhuis" van 1578. Dit gebouw, dat oorspronkelijk de kosterwoning was, is nu een boerderij.

Ten zuiden van Den Westen ligt de ongeveer 6 meter hoge heuvel "Het Klif". In de 12e eeuw stond hier de nederzetting het Clijf, aan de oevers van het Marsdiep. Nadat de baai verzilt was, trokken de vissers naar het zuiden en stichtten zij het dorp Den Oude Hoorn. Na de vernietiging van deze middeleeuwse nederzetting door de Friezen in 1398, vestigden de dorpingen zich opnieuw op het Klif, waarmee ze het lintdorp Den Hoorn stichtten. Het dorp lag eerst nabij de zeekust, maar als gevolg van landaanwinning en –aangroei in de afgelopen eeuwen ligt Den Hoorn nu verder landinwaarts. Vroeger leefden de bewoners van Den Hoorn van de landbouw (met name schapenhouderijen in de duinen ten westen van het dorp), visserij, walvisvaart en het loodsen van schepen door het gevaarlijke kustgebied met zijn geulen, ondiepten en slikken, met name het Marsdiep in het zuiden. Vroeg in de 15e eeuw werd een kerk gebouwd, ter vervanging van een eerdere houten kapel. De – inmiddels beroemde - witte kerk kreeg in 1450 een toren die eveneens als baken voor schepen op de Noordzee diende. Oorspronkelijk lag de kerk in het dorpscentrum, maar nadat de loodsactiviteiten in de 19e eeuw terugliepen (zie *hieronder*), werden meerdere huizen gesloopt. Als gevolg hiervan ligt de kerk nu aan de rand van Den Hoorn. Het landschap rond Den Hoorn wordt thans vooral gekenmerkt door bloembollenteelt (met name narcissen) en grasland. Het historische dorp staat op de monumentenlijst.

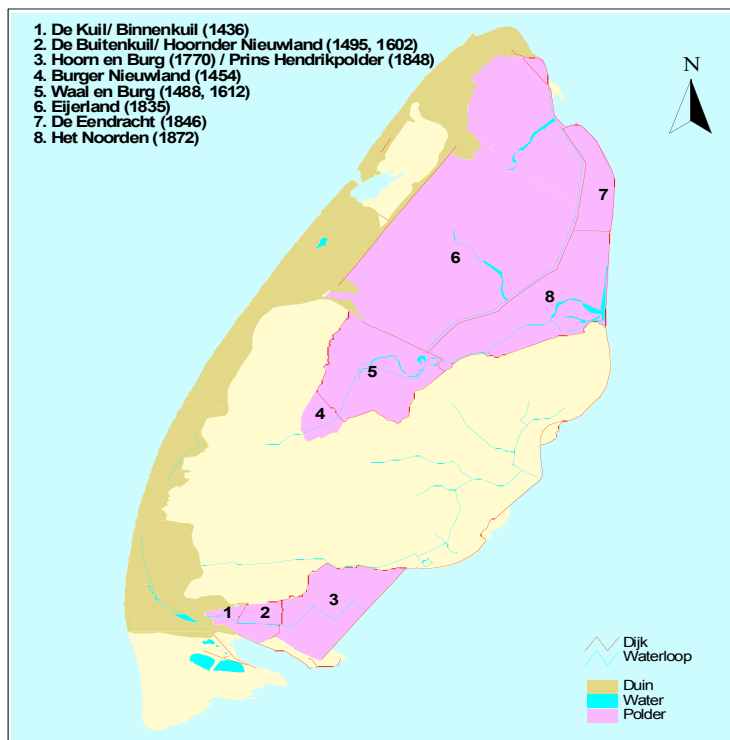

Figuur 2: De kerk van Den Hoorn

In de rest van Zuid-Texel komen een paar gehuchten voor (bijv. Zuidhaffel en Driehuizen) en tal van verspreid gelegen boerderijen. Langs historische kronkelweggetjes zoals de Westerweg, Zuidhaffelderweg en Hoornderweg liggen veel boerderijen uit de 17e eeuw en later. De traditionele boerderijen in de regio vormen een variatie op de Noord-Hollandse stolpboerderij. De boerderijen in de polders de Kuil, Hoornder Nieuwland en de Prins Hendrikpolder zijn van veel jongere datum.

B. Kustverdediging, inpoldering en waterbeheer

Zuid-Texel heeft een rijke geschiedenis van verlies en aanwinning van land. In de 13e en 14e eeuw werden dijken aangelegd om de boerderijen en landbouwgronden te beschermen, bijvoorbeeld de Rozendijk ten noorden van Den Westen en de dijk ten zuiden van Zuidhaffel. In eerste instantie werden uitsluitend dijken aangelegd ter bescherming van woongebieden, maar vanaf de 15e eeuw begonnen de Texelaren land te winnen door deze met dijken te omringen, waardoor nieuwe landbouwgrond ontstond. Een verzilte baai ten zuiden van Den Hoorn werd rond 1400 ingedijkt. Dit gebied is thans bekend als de Naal. Verder naar het zuiden werd in 1436 De Kuil of Binnenkuil als polder gevormd met de aanleg van de Kuildijk. Deze dijk is in het hedendaagse landschap nog altijd zichtbaar. Het gebied ten oosten van de Binnenkuil werd in 1495 bedijkt. Dit is de Buitenkuil, thans bekend als de Hoornder Nieuwlandpolder.

Figuur 3: De belangrijkste polders op Texel

In 1555 brak de polderdijk door, gevolgd door andere dijkdoorbraken in 1571 en 1591. Door deze doorbraken ontstonden poelen of kolken, zogeheten wielen. Een grote pool nabij de Kuildijk vormt nu een belangrijk toevluchtsoord voor vogels tijdens de vloed. In de 18e eeuw vormde het gebied verder naar het oosten nog een groot kweldergebied. De eerste poging tot inpoldering vond plaats in 1770, waardoor de polder van Hoorn en Burg ontstond. Als gevolg van slecht dijkonderhoud liep de polder echter al in 1792 weer onder. Pas in 1846-1848 werd het gebied permanent ingepolderd als de Prins Hendrikpolder.

Figuur 4: De zeedijk in de Prins Hendrikpolder.

Hoewel de aanleg van dijken voor de bewoners van Zuid-Texel een grotere mate van veiligheid betekende, hield dit ook in dat een oplossing moest worden gevonden voor het overtollige regenwater dat niet meer langs natuurlijke weg naar zee kon stromen, zoals daarvoor wel het geval was. Daarom werden grote waterlopen zoals de Driehuizertocht gegraven om het polderwater op te vangen en werden sluizen aangelegd om het water af te voeren. In de 19^e en 20^e eeuw werden gemalen gebouwd, bijvoorbeeld in de Prins Hendrikpolder en in de buurt van de Oude Schans van Oudeschild.

Als watersysteem is Texel een onafhankelijke eenheid; het is een eiland met zoetwater dat wordt omringd door het zoute water van de Noordzee en de Waddenzee. Alle gebruikstoepassingen op het eiland die van zoet water afhankelijk zijn, zoals de landbouw en de natuur, zijn afhankelijk van de zoetwatervoorraad op het eiland zelf. In de 17^e en 18^e eeuw werden de zoetwaterbronnen op Huize

Brakestein nabij de Hooge Berg door de Verenigde Oost-Indische Compagnie gebruikt voor de bevoorrading van hun schepen (*zie hieronder*). Aan het begin van de 17^e eeuw werd van de boerderij naar Oudeschild een kanaal gegraven – de Schilsloot – om de watervaten te vervoeren. In het begin moesten de vaten over de dijk naar de haven worden gedragen, maar in 1795 werd het kanaal tot in de haven doorgetrokken.

C. Maritiem erfgoed

In het verleden waren het Marsdiep ten zuiden van Texel en het verder naar het noorden gelegen Vlie belangrijke verbindingroutes tussen de Zuiderzee en de Noordzee. De haven van Oudeschild dateert uit 1780, maar al sinds 1600 gingen hier schepen op de rede van Texel voor anker om een gunstige wind af te wachten om de Noordzee op te varen. De Nederlandse oorlogsschepen en de handelsschepen van de VOC voeren vanaf Amsterdam met een deel van de lading en bemanning aan boord door de ondiepe Zuiderzee. In Oudeschild ging de overige bemanning aan boord en namen de schepen voorraden zoetwater in, afkomstig van de "Wezenputten" van Huize Brakestein.

De uit de 15e eeuw daterende kerk van Den Hoorn met zijn kenmerkende witte toren diende als baken voor schepen op zee. Het is de laatst overgebleven kerktoren in Nederland die als vuurtoren dienst deed. Ten westen van Den Hoorn ligt het hoge duin "Loodsmansduin" (24 m), vanwaar de dorpelingen de Noordzee konden afturen naar schepen in nood, waaraan zij hun loodsdiensten konden aanbieden. In 1781 woonden er ongeveer 100 loodsen in het dorp. In 1783 werden er in de omgeving van Texel 1805 schepen geloodst. In de 19^e eeuw liep het loodswezen in Den Hoorn terug, omdat er een nationale loodsmatschappij werd opgericht. In het dorp staan nog verschillende loodshuizen.

In de duinen ten westen van Den Hoorn zijn overblijfselen van baaien die vroeger toegang tot de Noordzee boden. "De Geul" is bijvoorbeeld het verzande restant van het "Spanjaarsgat", dat tijdens de Gouden Eeuw een belangrijke zeeroute vormde.

D. Landgebruik

Het golvende landschap van het oude land wordt hoofdzakelijk gebruikt als weideland voor schapen. Er zijn kleine drinkputten met zoetwater voor de schapen. Deze komen nog voor in De Hemmer, Noord- en Zuidhaffel en in de omgeving van de Hooge Berg. Bijzondere elementen worden gevormd door de tuunwallen en schapenboeten of skiipeboeten, die eraan herinneren dat de schapenhouderij gedurende eeuwen een van de belangrijkste vormen van levensonderhoud op het eiland is geweest. Beide historisch-landschappelijke kenmerken worden aangetroffen in het oude land van Zuid-Texel, bijvoorbeeld rond en op de Hooge Berg, ten noorden van Den Hoorn en in Zuid- en Noordhaffel. Vooral de tuunwallen zijn bijzonder kenmerkend voor het eiland en worden nergens anders in Nederland aangetroffen, behalve op het voormalige Zuiderzee-eiland Wieringen. De tuunwallen dateren uit de 17^e of 18^e eeuw en werden aangelegd om de weiden te scheiden en de schapen binnen een bepaald perceel te houden. Ze zijn ongeveer een meter hoog en bestaan uit opgestapelde graszoden. Op de tuunwallen groeit een brede variëteit aan planten, waaronder grasklokjes, pinksterbloemen, en leeuwenbekjes, die insecten zoals vlinders en libellen aantrekken. Het tuunwallenlandschap nabij de Hooge Berg wordt door Staatsbosbeheer als landschapsreservaat beheerd. De boeren worden gesubsidieerd voor het in stand houden van deze typische landschapselementen.

Figuur 5: Tuunwal in de buurt van Noordhaffel.

Figuur 6: Schapenboet in de buurt van Noordhaffel

De schapenboeten in het Zuid-TEXELSE landschap werden gebruikt voor de opslag van hooi en gereedschappen en dus niet als schaapskooi, zoals men zou kunnen vermoeden. De boeten worden gekenmerkt door een asymmetrische vorm met een aflopende zijde en een rechte zijde. Bijna alle schapenboeten op Zuid-TEXEL hebben de schuin aflopende zijde op het westen of zuidwesten gericht. Dit is omdat op het eiland een overheersende (zuid-)westenwind waait. Het asymmetrische ontwerp van de boeten vormt op deze wijze een schuilplaats voor de schapen bij harde en koude wind. De specialistische schapenhouderij in de regio en op de rest van het eiland wordt ook geïllustreerd door de verkoop van de beroemde Texelse schapenkaas en van wol. De Texelaar is een historisch ras, een kruising van een hoornloos Nederlands ras dat goede wol gaf met Leicestershire en Lincolnshire schapen, die bekend stonden om hun uitstekende vlees.

Figuur 7: De Texelaar

Schapenhouderij komt ook voor in de jonge polders, zoals de Prins Hendrikpolder, maar hier komen geen schapenboeten of tuunwallen voor. In het vlakke polderlandschap, door sloten in grote percelen verdeeld, treffen we grote moderne boerderijen aan waar ook akkerbouw voorkomt. Kleine drinkbronnen, zoals in het oude land, vindt men hier niet; zij bevatten uitsluitend brak water.

Tussen 1953 en 1965 vond op grote schaal ruilverkaveling plaats op Texel. De landbezittingen van meerdere eigenaren werden samengevoegd en vervolgens opnieuw verdeeld om problemen op het gebied van versnippering, de verspreide ligging van percelen en de onregelmatige vormen van de percelen op te lossen. Als gevolg van de ruilverkaveling onderging het landschap een ingrijpende verandering. De kleinschalige, onregelmatige kavels van het oude land werd in veel gevallen vervangen door een meer rationele kavelindeling. Veel schapenboeten en tuunwallen werden opgeruimd, historische wegen rechtgetrokken, nieuwe boerderijen gebouwd, nieuwe waterlopen gegraven en bestaande waterwerken werden vervangen door nieuwe, elektrische gemalen. Terwijl de vroegere boerderijen vooral binnen de dorpsgrenzen lagen, werden de nieuwe boerderijen na de ruilverkaveling ook in de open gebieden van de Hemmer en het Hoorder Nieuwland gebouwd.

Een typisch Nederlandse vorm van landgebruik zijn de eendenkooien, die sinds de Late Middeleeuwen werden gebruikt voor het vangen van wilde eenden en andere watervogels. Er wordt melding gemaakt van vogeljacht in de Texelse duinen in de 16e eeuw, en in het midden van de 17^e eeuw telde het eiland achttien eendenkooien. Op eenden werd van oudsher jacht gemaakt voor consumptie en ze werden vaak aan passerende schepen verkocht. In de 18^e eeuw werden bijvoorbeeld veel eenden verkocht aan

de schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Vandaag de dag worden de overgebleven eendenkooien door natuurorganisaties gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek.

Een eendenkooi bestaat uit een waterpoel met (meestal vier) nauwe sloten (pijpen), omgeven door bos. Oorspronkelijk bevonden de eendenkooien zich in rustige gebieden, ver van de boerderijen. Aangezien ze in het algemeen voorkomen in vlakke, open polders met grasland, vormt de beplanting rond de eendenkooi een karakteristiek landschapselement.

In Nederland bestaan nog ongeveer 170 eendenkooien (of restanten daarvan), waarvan er vijf op Texel te vinden zijn. In de regio Zuid-Texel ligt de kooi van Hin (in de Westergeestpolder nabij de Oude Schans) en de eendenkooi in Zuidhaffel, beide daterend uit de 17^e eeuw. Deze laatste eendenkooi is tamelijk opmerkelijk omdat deze vijf vangpijpen telt. De inmiddels verdwenen eendenkooi in Hemmer komt nog terug in de naam van boerderij Hemmerkooi. Buiten Nederland komen eendenkooien nauwelijks voor en de weinige eendenkooien in het buitenland zijn merendeels naar Nederlands voorbeeld aangelegd. Zo zijn de Nederlandse activiteiten op het gebied van het lokken en vangen van watervogels en de aanleg van eendenkooien in andere Waddenlanden geïntroduceerd, zoals in Duitsland in de 18^e eeuw en in Denemarken in de 19^e eeuw.

E. Militair erfgoed

In de regio Zuid-Texel zijn verscheidene overblijfselen te vinden van het militaire verleden van het eiland. In het meest oostelijk gelegen deel van de regio, nabij het havendorp Oudeschild, ligt de Oude Schans uit de Tachtigjarige Oorlog. De Oude Schans werd in 1572 gebouwd ter bescherming van de haven van Oudeschild, die als voorpost werd gebruikt door oorlogsschepen en handelsschepen van de VOC die door het Marsdiep voeren. De schans werd ontworpen door Adriaan Anthonisz (1541-1620). De aarden wallen en bastions waren gelegen in een moerassig gebied dat onder water kon worden gezet. In 1810 werd Holland ingelijfd bij het Franse keizerrijk. De schans werd uitgebreid en verbeterd en werd onderdeel van de Stelling van Den Helder. Tijdens deze periode werden aan weerszijden van de schans twee kleine redoutes gebouwd: de lunette en de redoute. Beide forten werden gebouwd met simpele aarden wallen en dienden ter bescherming van de Oude Schans. In de jaren dertig werden delen van de fortificaties vergraven en de grond werd gebruikt om de dijken te versterken. Sinds 1958 is de Oude Schans in handen van Natuurmonumenten, die het fort in de jaren '90 heeft gerestaureerd.

Figuur 8: De Oude Schans.

In 1938 richtte het Nederlandse leger een commandopost in op het Loodsmansduin ten westen van Den Hoorn. Als onderdeel van de Stelling van Den Helder diende de bunker ter bescherming van de marinehaven Den Helder. De bunker is een van de laatste voorbeelden van Nederlandse verdedigingswerken en staat inmiddels op de provinciale monumentlijst. Onder de bunker ligt nog een bunker, die in 1942 werd gebouwd door het Duitse bezettingsleger. Op 6 april 1945 begonnen Georgische krijgsgevangenen, die waren gedwongen in het Duitse leger te dienen en naar Texel waren gezonden, een opstand tegen de Duitse troepen. Vanuit Den Helder en vanaf de vestingwerken op Texel voerden de Duitse soldaten beschietingen uit op de dorpen Den Burg, Oudeschild en De Waal. Het was een bloedige strijd: 120 eilandbewoners en 565 van de 800 Georgiërs sneuvelden. Uiteindelijk maakte het Canadese leger op 20 mei 1945 een einde aan de gevechten; twee weken nadat de oorlog officieel was beëindigd en het Duitse leger zich aan de Geallieerden had overgegeven. De meeste Georgische soldaten liggen begraven op het 'Russische' kerkhof ten zuiden van de Hooge Berg. Het

kerkhof draagt de naam van de Georgische commandant, Loladse. Op het kerkhof werd ter nagedachtenis aan de gevallen soldaten een monument opgericht.

F. Toerisme

De ontwikkeling van het toerisme op het eiland heeft een grote invloed gehad op het landschap en de economie van Texel. Al aan het einde van de 19^e eeuw werd het eiland om zijn natuurschoon geroemd door de beroemde leraar en schrijver van populaire natuurboeken Jac. P. Thijssse. Met zijn boeken over Texel heeft hij het eiland uit het isolement gehaald. Het duurde echter tot na de Tweede Wereldoorlog voordat het massatoerisme zich ontwikkelde. Nu zorgt het toerisme voor bijna de helft van de werkgelegenheid. Op Zuid-Texel zijn vele recreatiegelegenheden, zoals hotels, campings, restaurants en jachthavens. Het Loodsmansduin is nog steeds een uitzichtpunt, maar nu voor toeristen. Veel bezoekers van het eiland komen ook om vogels te spotten, bijvoorbeeld in de Hoornder Nieuwlandpolder.

De meeste toeristen komen op het eiland aan in de veerhaven 't Horntje, ten zuiden van de Prins Hendrikpolder. Voordien bevond de veerhaven zich meer naar het noordoosten, waar thans het Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee (NIOZ) is gevestigd.

Literatuur

- Carmiggelt, Arnold, 1998. *Een fort aan de Waddenzee*. Archeologische publicatie Provincie Noord-Holland, nr. 3.
- Fey, Toon, 1992. *Texel. In het voetspoor van Jac. P. Thijssse*. Den Burg.
- Fey, Toon, 1992. *Texel. Staatsbosbeheer 100 jaar natuur voor iedereen*. Abcoude.
- Geurts, A.J., 1997. *De 'groene' IJsselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder en Oostelijk Flevoland*. Lelystad.
- Gorter, H.P., 1986. *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*. 's-Graveland.
- Haartsen, Adriaan & Corrie ten Oever-van Dijk, 2002. *De cultuurhistorie van de Kop van Noord-Holland en Texel*. Haarlem.
- Haartsen, Adriaan & Dré van Marrewijk, 2001. *Van Oudeschild tot Nieuweschans*. In: Waddenland. Leeuwarden.
- Landview, z.j. *Historisch-geografische inventarisatie en waardering van de Kop van Noord-Holland en Texel. Een werkdocument ten behoeve van de Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Holland*. Hoorn.
- Rappol, M. & C.M. Soonius (red), 1994. *In de bodem van Noord-Holland. Geologie en Archeologie*. Amsterdam.
- Schoorl, Henk, 1999. *De Convexe Kustboog. Texel – Vlieland – Terschelling*. Schoorl.
- Soonius, C.M., 2000. *Kop van Noord-Holland en Texel. Toelichting op de archeologische Monumentenkaart*. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Saskia van Ginkel-Meesters, Elisabeth Stades-Vischer mmv Ronald Rommes, 2006. *Monumenten in Nederland. Noord-Holland*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders, Zeist/Zwolle.
- Stobbe, Jan, 2000. *Friezen, Franken en Vikingen in het noordelijk kustgebied. De Kop van Noord-Holland in de Vroege Middeleeuwen*.
- Ven, G.P. van de, 1993. *Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht.
- Woltering, P.J., 2001. *Occupation history of Texel, IV, Middle Bronze Age – Late Iron Age (1350-100 BC)*. In: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Volume 44, pp 9 –397.